

**Greep uit de cultuur
van de Middeleeuwen**

PETTY BANGE

Dochters van Lucifer of: de zeven hoofdzonden

Lady Hunstanton: Are you going, Mrs. Allonby?

*Mrs. Allonby: Just as far as the conservatory. Lord Illingworth told me this morning
that there was an orchid there as beautiful as the seven deadly sins.*

*Lady Hunstanton: My dear, I hope there is nothing of the kind. I will certainly
speak to the gardener.*

Dit stukje dialoog is afkomstig uit het toneelstuk 'A woman of no importance' van Oscar Wilde (1854-1900). Het is natuurlijk als grap bedoeld, maar we kunnen er toch zowel een positieve als een negatieve beoordeling in vinden van de zeven doodzonden (of hoofdzonden).

Hoe precies de 'schoonheid' van deze zonden eruit zou moeten zien is lastig na te gaan: orchideeën bestaan in talloze soorten, maten en kleuren(!). Oscar Wilde ging er niettemin kennelijk van uit dat zijn gehoor in ieder geval wél wist wat hij bedoelde met zeven doodzonden.

Ook de hedendaagse mens heeft onlangs (opnieuw) kennism gemaakt met dit zevental (althans met de namen ervan), toen de firma Ola een serie ijsjes naar deze zonden noemde, daarmee ongetwijfeld niet bedoelend dat het eten van ijs een zonde zou zijn, of hoogstens een milde vorm van vraatzucht of gulzigheid (de hoofdzonde gula).

Dr P. Bange is universitair docente middeleeuwse geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

De zeven hoofdzonden

HET ZONDENSHEMA UIT DE 'SPIEGEL VAN SONDEN'
DOOR JAN DE WEERT (VEERTIENDE EEUW)

Het schema van de zeven hoofdzonden: hoogmoed/trots, gierigheid, onkuisheid/wellust, toorn/woede, vraatzucht/gulzigheid, jaloezie, traagheid, is allerm minst van deze tijd. Het is al eeuwen oud. Om precies te zijn: meer dan 1600 jaar geleden – in de vierde eeuw – komen we het voor het eerst tegen, niet in West-Europa, maar in het Midden-oosten. In 383 schrijft de Egyptische monnik Evagrius Ponticus (346-399) over de hoofdzonden. Deze vormen de basis van zijn morele leer. Zij zijn de krachten, de voornaamste categorieën van zondigheid waartegen een monnik moet vechten. Het is waarschijnlijk dat hij uit een oudere bron heeft geput, maar het is niet bekend uit welke.

In deze vroege tekst is nog sprake van acht hoofdzonden, maar uiteindelijk zal in de Middeleeuwen en daarna het schema uit zeven voornaamste zonden bestaan. Dit zondenschema zal een integraal deel worden van de westerse christelijke moraaltheologie, samen met onder andere de tien geboden en de werken van barmhartigheid.

Evagrius onderscheidt dus acht zonden of kwade geesten die zijn monniken kunnen kwellen: gulzigheid, onkuisheid, gierigheid, toorn, droefheid, traagheid, ijdele glorie en hoogmoed. In deze opsomming zijn droefheid en traagheid twee verschillende zonden; later zullen zij samen vallen. Jaloezie ontbreekt hier nog. De hoogmoed, die de belangrijkste hoofdzonde is, valt als het ware buiten het rijtje van zeven. Wanneer de monnik namelijk deze zeven heeft overwonnen, loert juist de hoogmoed: zij verleidt hem ertoe zich op de borst te kloppen omdat hij alle zeven andere zonden heeft kunnen weerstaan.

Westers cultuurgoed

Evagrius Ponticus is één van de zogenaamde woestijnvaders, monniken wier geschriften een belangrijke bijdrage leverden aan de christelijke spiritualiteit en moraal. Hoe werd nu deze literatuur in het westen, en buiten de kloostermuren, bekend? Daartoe moeten we de aandacht richten op Evagrius' leerling Johannes Cassianus. Hij werd circa

Hoogmoed

- ijdele roem
- zelfverheffing
- anderen de ogen uitsteken
- tegen de waarheid in gaan
- tegen meerderen in gaan
- verzuim door onbelloosheid
- verwaandheid
- zelfoverschatting
- ongehoorzaamheid

Gierigheid

- ambitie
- simonie
- woeker
- diefstal
- meeneed
- roof
- verkeerd vonnis (de rechter laat zich omkopen)

Nijd of jaloezie

- blijdschap als het een ander slecht gaat
- onrust stoken
- kwaadheid als een ander geprezen wordt
- rijken haten als men zelf arm is
- kwade dingen van anderen verzinnen
- haat van rijken voor degenen die even rijk zijn

Traagheid

- de tijd om iets te beginnen voorbij laten gaan
- halverwege met iets ophouden

- uit nonchalance iets verzuimen
- onvoorzichtigheid
- werk niet goed doen

Onkuisheid

- 'gewone' onkuisheid tussen ongetrouwen
- overspel
- incest
- zonden tegen de natuur: homosexualiteit, zelfbevrediging, bestialiteit
- verkrachting van een maagd
- schaling

Gulzigheid

- zeer veel en snel eten
- het beste stuk van de schaal kiezen
- op ongeschikte tijden eten
- als men op bezoek is het beste kiezen
- dronkenschap
 - schaamteloosheid
 - te veel praten
 - dwaasheid

Gramschap of toorn

- haat
- doodslag
- onvrede stichten
- uit toorn iemand onrecht doen
- kwaadspreeken
- ongeduld
- kwade wil die naar buiten kan komen
- woede

360 geboren in de Romeinse provincie Scythia minor, de huidige Balkan. Tussen 380 en 390 trad hij in in een klooster te Bethleem.

Vandaar uit voegde hij zich wat later bij de Egyptische monniken, bij wie hij ongeveer tien jaar leefde.

Vervolgens reisde hij naar Constantinopel, waar hij door Johannes Chrysostomus, een van de belangrijkste vroeg-middeleeuwse kerkleraren (ca. 345-407), tot diaken werd gewijd. Hij verbleef vanaf 404 enige tijd in Rome; in deze stad werd hij waarschijnlijk tot priester gewijd.

Kort na 410 stichtte hij in Marseille een mannen- en een vrouwenklooster. Hier ontpopte hij zich als schrijver en leraar van het ascetisch/monastieke leven. Hier ook schrijft hij *De institutis coenobiorum et de octo principalium vitiorum remediis*, 'Over de instellingen der kloosters en de remedies tegen de acht voornaamste ondeugden', dat uit twee delen bestaat. Het eerste gaat over het gemeenschappelijke leven in het klooster, het tweede over de acht hoofdzonden en hoe men die door ascese kan overwinnen.

Met name in dit laatste deel maakte hij Evagrius' schema in het westen bekend. In de *Collationes patrum*, gefingerde gesprekken met woestijnvaders, is de ascetisch/monastieke leer nog wat uitgesproken; ook hier komen de acht hoofdzonden aan de orde, maar wat beknopter dan in de *Instituta*.

Johannes Cassianus overleed tussen 430 en 435 in Marseille.

Evenals zijn leermeester maakt Johannes Cassianus een onderscheid tussen droefheid en traagheid en tussen ijdele roem en hoogmoed. Ook vermeldt hij hoogmoed als laatste, om dezelfde reden als Evagrius dat deed: het is juist de trots of hoogmoed die de volmaakten probeert te verleiden, wanneer dezen alle andere zonden achter zich hebben gelaten.

Deze werken van Cassianus zouden misschien niet zo'n invloed hebben gehad op het westerse denken als zij niet waren genoemd in de regel van Benedictus van Nursia (480-547), die wel de vader van het westerse monnikendom wordt genoemd.

In het laatste hoofdstuk, 73, van zijn Regel bespreekt hij de juiste lectuur voor monniken. In de eerste plaats is dat uiteraard de bijbel, gevolgd door de leer van de 'heilige vaders', dat wil zeggen de werken van de – Latijnse – kerkvaders, zoals Ambrosius, Hiëronymus en Augustinus, die allen min of meer tijdgenoten van Johannes Cassianus waren. In artikel 5 en 6 van dit hoofdstuk gaat hij verder: 'Dan zijn er nog de gesprekken van de vaders, hun instellingen en hun levensbeschrijvingen (hiermee doelt hij op de teksten van Johannes Cassianus) ... wat zijn dit anders dan documenten over het deugdenleven van goed levende en gehoorzame monniken'.

Johannes Cassianus schreef uiteraard uitsluitend voor zijn eigen monniken, maar toch raakte zijn werk, ongetwijfeld mede door deze verwijzing van Benedictus die in eerste instantie ook alleen voor monniken schreef, wijd verspreid in Gallië. We kunnen gerust concluderen dat het concept van de acht, later zeven, hoofdzonden via hem in het westen bekend raakte.

Paus Gregorius de Grote (590-604)

Maar er was nog een lange weg te gaan voordat de zeven hoofdzonden in de late Middeleeuwen, en daarna, in de verschillende volkstalen aan mensen voorgehouden werden. Een belangrijke, misschien na Johannes Cassianus wel de belangrijkste, schakel hierin is het werk van paus Gregorius de Grote (ca. 540-604, paus vanaf 590) geweest. In zijn *Moralia in Job*, een zeer uitvoerig moralistisch commentaar op het oud-testamentische bijbelboek Job, verwijst hij naar de zeven hoofdzonden, die hij *vitia capitalia*, hoofd-ondeugden noemt.

Dit werk is ook voor monniken geschreven, maar de invloed die ervan uitgaat beperkt zich niet tot monastieke kringen. De zeven hoofdzonden gaan vanaf nu een rol spelen in de algemene, maar nog steeds uitsluitend Latijnse, theologische en devote traditie.

De voornaamste verandering die Gregorius aanbrengt is wel, dat hij

de hoogmoed niet meer achteraan plaatst als laatste zonde die overwonnen moet worden, maar dat hij deze de 'aanvoerder van het duivelse leger' noemt en de wortel van de andere hoofdzonden. Deze opvatting verdringt volledig de eerdere visie van Evagrius, mede doordat een en ander nu het monastieke milieu ontstijgt. De hoogmoed valt voor Gregorius buiten de andere hoofdzonden, zodat er nu zeven hoofdzonden zijn. Dit zevental zal door latere middeleeuwse auteurs overgenomen worden, met dien verstande dat bij hen hoogmoed en ijdele glorie – die Gregorius nog apart noemt – samen gaan vallen, zodat hoogmoed de eerste en voornaamste van de zeven wordt.

De hoogmoed is het ergst omdat dit de zonde was van Adam en Eva in het paradijs. Zij waren zo hoogmoedig dat ze net als God wilden zijn en daarom zijn verbod, om van de boom der kennis van goed en kwaad te eten, in de wind sloegen. Zoals bekend was het gevolg de zondeval. Pas daarna komen de zes andere zonden.

Er is niet één vaste volgorde van de zonden die na de hoogmoed komen. Zelfs wordt de hoogmoed niet altijd als eerste genoemd, terwijl alle schrijvers dienaangaande het er wel over eens zijn, dat zij de voornaamste zonde is. Een handig, maar hoofdzakelijk theoretisch, geheugensteuntje is de afkorting, van de – Latijnse – woorden, *SALIGIA* die soms wordt genoemd: *superbia* (hoogmoed), *avaritia* (gierigheid), *luxuria* (onkuisheid), *ira* (toorn), *gula* (gulzigheid), *invidia* (jaloerie) en *acedia* (traagheid). In de late middeleeuwen, wanneer de geldeconomie een grotere rol gaat spelen, krijgt de gierigheid steeds meer de nadruk, maar zij verdringt in feite nooit de hoogmoed van de eerste plaats, ook al wordt zij soms als eerste genoemd.

Paus Gregorius laat de hoofdzonden volgen door verschillende 'dochterzonden', afgeleiden van de betreffende hoofdzonde. We moeten ons hierbij realiseren, dat een hoofdzonde eigenlijk te karakteriseren is als een bepaalde geestesgesteldheid, als een gemoedstoestand. Een daadwerkelijke zonde doet iemand pas als uit

De hel, op een dertiende-eeuws mozaïek in Florence.

deze beroering van het gemoed een handeling volgt. Toorn in het hart hoeft niet *per se* een doodzonde te zijn, maar als daar een moord uit voortvloeit is dat uiteraard wel het geval. Dochterzonden zijn soms, maar niet altijd, de concrete gevolgen van zo'n bepaalde geestesgesteldheid. Een paar voorbeelden uit de tekst van Gregorius kunnen dit laten zien.

Trots of hoogmoed kan gevolgd worden door ongehoorzaamheid of hypocrisie, jaloezie door haat of roddel. Toorn heeft onder andere blasfemie in zijn kielzog. Droefheid of traagheid kan kleinzieligheid of wanhoop veroorzaken. Gierigheid brengt fraude, meined en geweld met zich mee. Dochters van gulzigheid zijn bijvoorbeeld onreinheid en breedsprakigheid. Onkuisheid tenslotte kan de oorzaak zijn van eigenliefde en onstandvastigheid. Latere auteurs zullen dit schema van hoofd- en dochterzonden nog verder uitbreiden en specificeren.

Zeven hoofd- of doodzonden: een sluitend kader

Wie voor het eerst kennismaakt met deze zeven zonden kan wellicht denken dat er een zekere willekeur

ten grondslag ligt aan dit schema. Bij nader inzien moet men echter tot de conclusie komen dat dit kader zodanig sluitend is, dat zonden en overtredingen in alle soorten en maten een plaats erin kunnen vinden. Er is dus sprake van een buitengewoon slim geconcipeerd kader, dat alle menselijke ondeugden in gedachten, woorden en daden omvat, die men kan begaan tot schade van zichzelf en/of van anderen. En al is het oorspronkelijke schema gemaakt voor monniken, het is zodanig algemeen dat ook gewone, in de wereld levende mensen, zich er in alle omstandigheden door aangesproken kunnen voelen. Ongetwijfeld is dit ook de reden waarom in de middeleeuwse moraaltheologie de zeven hoofdзonden zo'n eminente rol hebben gespeeld.

De terminologie met betrekking tot deze zonden is overigens niet altijd even eenduidig. Zowel middeleeuwse als moderne auteurs (zie hiervoor Oscar Wilde) gebruiken de termen hoofd-ondeugden/-zonden en doodzonden door elkaar.

Een hoofdzonde hoeft niet *per se* een doodzonde te zijn – dat wil zeggen een zonde die wanneer hij niet

gevolgd wordt door oprecht berouw en biecht onverbidlijk tot de dood van de ziel leidt – afhankelijk van factoren als intentie, omstandigheden, instemming of onwetendheid. Woeker bijvoorbeeld is geen hoofdzonde, maar wel een doodzonde. Omgekeerd is jaloezie, die niet naar buiten komt in daden niet noodzakelijk een doodzonde, maar het is wel een hoofdzonde.

De late Middeleeuwen

In de eeuwen na paus Gregorius schrijven vele theologen over de zeven hoofdzonden, meer of minder uitgebreid. Ik zal hier geen opsomming geven van allerlei namen, maar één auteur moet wel genoemd worden, omdat hij in de late middeleeuwen een grote invloed heeft uitgeoefend. Het betreft de Franse domiicaan Wilhelmus Peraldus of Guillaume Peraldus (ca. 1200 – 1271), die in het tweede kwart van de dertiende eeuw het traktaat *Summa de vitiis et virtutibus* ('Summa van ondeugden en deugden') schreef. Het eerste deel van dit traktaat, over de zeven hoofdzonden, werd aan het eind van de veertiende eeuw vertaald/bewerkt tot een Middelnederlands leerdicht *Spiegel der Sonden*. In dit werk wordt

Een keuze uit de voornaamste literatuur

M.W. Bloomfield, *The Seven Deadly Sins. An Introduction to the History of a Religious Concept, with Special Reference to Medieval English literature* (Michigan 1967).

J.H.J. Jacobs (ed.), *Jan de Weert's Nieuwe Doctrinael of Spiegel van Sonden* ('s Gravenhage 1915).

L.K. Little, 'Pride goes before avarice: social change and the vices in Latin Christendom', *American Historical Review* 76 (1971) 16-49.

Th. Tentler, *Sin and confession on the Eve of the Reformation* (Princeton 1977).

S. Wenzel, 'The seven deadly sins: some problems of research', *Speculum* 43 (1968) 1-22.

P. Bange, *Moraliteyt saelt wesen. Het laat-middeleeuwse moralistische discours in de Nederlanden, ter perse.*

In dit binnenkort te verschijnen boek over laat-middeleeuwse, Middelnederlandse moralistische teksten, wordt in één van de hoofdstukken uitvoerig aandacht besteed aan de zeven hoofdzonden in dit discours.

En onaangedaan blijft de heilige Antonius
(tekening van Jeroen Bosch).

de hoogmoed in het midden behandeld, maar zij wordt wel de koningin der zonden genoemd.

Met de vertaling van dit werk van Peraldus zijn we in de late Middeleeuwen aanbeland, waarin de hoofdzonden in vele volkstalige werken een voorname plaats innemen. Het lijkt soms wel of de auteurs er geen genoeg van kunnen krijgen. Vaak worden de (dochter-)zonden zeer gedetailleerd beschreven. Veel van deze teksten werden geschreven door dominicanen of franciscanen, die een grote rol speelden in de popularisering van de theologie, maar ook leken-schrijvers vinden de hoofdzonden dikwijls de moeite van het al dan niet uitgebreid bespreken waard.

In al deze traktaten en leerdichten – ik spreek hier alleen over de Middelnederlandse, dat zijn er genoeg – is de trots of hoogmoed traditiegetrouw de voornaamste zonde, al wordt ze niet altijd als eerste genoemd, gedachtig ook de bijbeltekst 'Alle ondergang vindt haar begin in de hoogmoed' (*Jezus Sirach* 10:13).

Gierigheid is een goede tweede, zoals boven al aangegeven, vaak onder verwijzing naar de tekst van Paulus' eerste brief aan Timotheus (1 Tim. 6:10), 'De wortel van alle kwaad is de hebzucht'. Zeker in de late middeleeuwen, zoals ook al eerder opgemerkt, wordt de gierigheid vaak het meest uitvoerig besproken, wat met name te maken heeft met de toeneemende welvaart, al zijn er nog velen die in armoede leven. Huizinga verwoordt dat als volgt in zijn *Herfsttij der middeleeuwen*: 'Geen kwaad is die tijden meer bewust geweest dan de hebzucht'.² Gierigheid of hebzucht is de zonde van een tijd waarin het geld een steeds grotere rol gaat spelen, met als gevolg simonie – het (ver-)kopen van kerkelijke ambten –, woeker, fraude.

De manier waarop de hoofdzonden in de moralistische literatuur van de late middeleeuwen aan de orde komen kan aan de hand van de veertiende-eeuwse *Spiegel van Sonden* (niet te verwarren met de bovengenoemde *Spiegel der Sonden*), een

leerdicht van de Ieperse chirurgijn Jan de Weert duidelijk gemaakt worden.

Uit dit schema blijkt wel, dat alle mogelijke zonden uit de 'dochters van Lucifer' kunnen voortkomen. Niet alle teksten zijn overigens zo uitvoerig als deze van Jan de Weert. Soms komen de zonden niet alle zeven aan bod, of worden ze slechts terloops genoemd. Dat neemt niet weg dat alle auteurs met een zekere mate van vanzelfsprekendheid naar een of meerdere van deze ondeugden verwijzen. Ze veronderstellen kennelijk, dat hun publiek in ieder geval enige basis-kennis van deze materie heeft.

Het doel dat zij ermee willen bereiken is hun lezers bewust te maken van de misstappen die ze kunnen begaan en vooral om te voorkomen dat zij deze begaan. Zij spreken het individuele geweten aan, maar ook dient dit schema van hoofd- en dochterzonden als model waarin het individu als het ware ingepast kan worden.

De zonden die zij noemen zijn van alle tijden, waardoor deze literatuur allerminst een theoretische indruk maakt. En zo kunnen mensen tot zelfkennis komen, via het besef van eigen zonden en deugden. Deze zelfkennis is vervolgens de weg om te geraken tot liefde voor God, het eigen ik, en de naaste, want daar draait het in deze literatuur steeds om, ook al wordt dit niet altijd even expliciet gezegd.

Sedert de vroege Middeleeuwen, toen Evagrius Ponticus de lijst samenstelde voor zijn monniken, is er eigenlijk niet zoveel veranderd. Het schema van de zeven hoofdzonden heeft de eeuwen getrotseerd, omdat dit sluitende kader mensen steeds in voldoende mate duidelijk kan maken waar ze voor moeten oppassen. Wij spreken heden ten dage niet meer in deze categorieën, of het moest enigszins badinerend zijn; anderzijds is wel duidelijk dat ook onze samenleving, de omgang van mensen met elkaar, pas echt goed en leefbaar kan zijn als wij niet hoogmoedig, gierig of toornig zijn.